

Sekularisatie als poëzie: Breyten Breytenbach

Literatuur als reproductie van literatuur.

Hans Ester

Geboren te Utrecht op 27 juli 1946. Studeerde Duitse taal- en letterkunde achtereenvolgens te Utrecht, Amsterdam, Johannesburg en Tübingen; daarnaast Zuidafrikaanse taal- en letterkunde te Amsterdam en Johannesburg. Promoveerde in 1975 op een proefschrift over Theodor Fontane. Aanvankelijk als leraar werkzaam en vanaf 1975 als wetenschappelijk medewerker aan het instituut Duits van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Is als recensent verbonden aan de dagbladen *Trouw* en *NRC* en publiceerde in diverse tijdschriften over Zuidafrikaanse en Duitse literatuur.

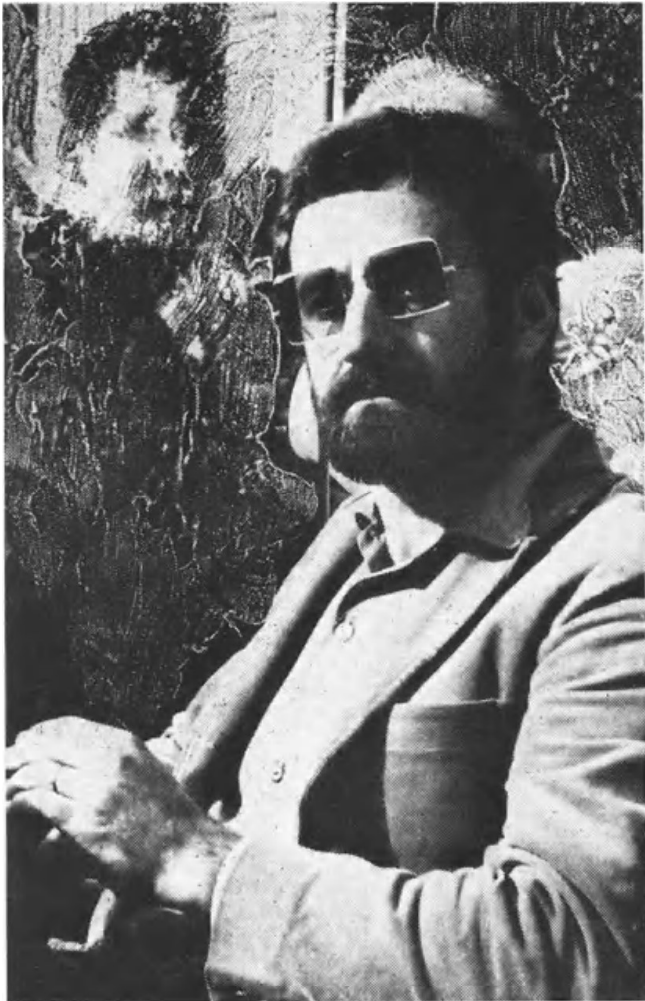
Adres:

Wisentstraat 1, 6532 AN Nijmegen.

Literatuur is voor een belangrijk deel reproductie van reeds bestaande literatuur. Daarbij bedoel ik niet het voorkomen van plagiaat als pure herhaling met de valse pretentie van iets nieuws. Bedoeld is, dat een nieuwe literaire tekst kan worden geschreven mede dankzij de achterliggende leeservaringen van zijn schepper. De mate waarin een nieuwe tekst afhankelijk is van vroegere leeservaringen verschilt per werk. En ook de mate waarin een dergelijke afhankelijkheid in elementen van de tekst tot uitdrukking komt, verschilt per werk. Mij gaat het in dit opstel om het aan de oppervlakte komen van deze afhankelijkheid, dus om de functie van literatuur in literatuur. Een titel kan in dit opzicht een verwijzing vormen door herkenbare namen, zoals bijvoorbeeld *Romeo en Julia*, in zich op te nemen. Een titel als *Romeo und Julia auf dem Dorfe* (1856) van Gottfried Keller heeft de functie, signaal voor de lezer te zijn, terug te verwijzen naar de figuren en gebeurtenissen uit de tragedie van Shakespeare. Over de waarde van zo'n verwijzing tast de lezer voorlopig in het duister: zijn op deze verwijzing gegronde verwachting kan een dwaalspoor blijken te zijn. De geldigheid of ongeldigheid van een literaire verwijzing komt pas aan het licht nadat de lektuur van een literair werk is voltooid. Pas dan is zekerheid gegeven of, en in welke mate, het literaire werk in zijn intentie iets anders bedoelt dan op grond van de verwijzing vermoed kon worden.

Het begrip literaire verwijzing omvat een scala van mogelijkheden. Mogelijk zijn verwijzingen naar reeds uit de literatuur bekende personen en situaties. Het meest bekend in dit verband is het citaat dat door Herman Meyer in zijn fundamentele studie over dit onderwerp met betrekking tot de roman als volgt wordt gedefinieerd:

Im allgemeinen dürfte gelten, daß der Reiz des Zitats in einer eigenartigen Spannung zwischen Assimilation und Dissimilation besteht: Es ver-

bindet sich eng mit seiner neuen Umgebung, aber zugleich hebt es sich von ihr ab und läßt so eine andere Welt in die eigene Welt des Romans hineinleuchten. [...] Dies gilt nicht nur für das offen zu Tage liegende, sondern auch für das kryptische Zitat, das dem Durchschnittsleser verborgen bleibt und sich nur den Kennern offenbart. Beim kryptischen Zitat handelt es sich weniger um ein einfaches Verstecken als um ein regelrechtes Versteckspiel. Der Sinn des Spieles besteht darin, Daß das Zitat entdeckt wird, weil es nur dadurch zu seiner spezifischen Wirkung gelangt. Zwischen dem offenbaren und dem kryptischen Zitat gibt es daher keinen kategorialen, sondern nur einen graduellen Unterschied (1).

De bijbel en de literatuur.

Wellicht heeft geen werk de literatuur in de loop van haar geschiedenis zo sterk en duurzaam beïnvloed als de bijbel. Hij

kon dit, omdat zijn sakrale betekenis hem een bijzondere, verheven plaats verschaftte. Maar het waren vooral zijn taal en zijn variëteit aan literaire vormen, die de aantrekkingskracht van dit boek uitmaakten, ook toen vanaf de Verlichting een vraagteken bij de in de bijbel geopenbaarde heilswaarheden werd geplaatst. Albrecht Schöne heeft in zijn boek *Säkularisation als sprachbildende Kraft. Studien zur Dichtung deutscher Pfarrersöhne* (2) aangetoond hoe invloedrijk de in het teken van de bijbel staande opvoeding in de pastorie van Duitse domineeszoons is geweest. Zijn studies doorlopen de eeuwen van Andreas Gryphius tot Gottfried Benn, steeds weer het modelkarakter van bijbelse situaties en taal in de niet-religieuze situaties van het „wereldlijke” literaire werk der domineeszoons zichtbaar makend. Dit proces van transponering van religieus taalgebruik in „wereldlijke” situaties noemt Schöne „sekularisatie”. Sekularisatie ontvreemdt, volgens deze opvatting, bijbelse elementen aan hun oorspronkelijke kontekst en verplaatst ze naar een in principe niet-religieuze literaire omgeving, die op haar beurt van het oorspronkelijke religieuze karakter van zulke herkenbare tekstelementen profiteert. Deze laatste gedachte vormt het uitgangspunt van het door Dorothee Sölle geschreven boek *Realisation* (3). In dit boek gaat het in eerste instantie om resten van bijbels taalmateriaal in niet-religieuze teksten. Bovendien worden dichters als Jean Paul en Alfred Döblin vanuit een typisch theologische invalshoek geanalyseerd. Dorothee Sölle ziet in het werk van deze dichters de realisering binnen de wereld van wat in de religieuze tekst geïntendeerd was.

Zuid-Afrika en de bijbel.

In zijn in 1975 verschenen boek *Credo van 'n Afrikaner* (4) komt de Zuidafrikaan Andries Treurnicht, vroeger predikant en nu adjunct-minister in het kabinet

Vorster, op het verschijnsel te spreken dat de Afrikaner in de 19e eeuw en daarna zijn eigen geschiedenis in het licht van de bijbel beleefde en interpreteerde. In de geschiedenis sedert de Grote Trek heeft de Afrikaner Gods hand gezien. Het Oude Testament kon daarom ook als de eigen openbaring uitgelegd worden, omdat het natuurlijk milieu van Zuid-Afrika zich leende voor identifikatie met de in Palestina gesitueerde bijbelse verhalen. Vanuit deze achtergrond is voor Treurnicht het streven naar behoud van de eigen Afrikaner identiteit, de realisering van de lijn die door God is uitgestippeld:

Ons krag was ook geleë in die Christelike fundering van ons reg op 'n eie volksbestaan. Verre daarvandaan dat ons ons aangematig het om ná Israel nou weer dié uitverkore volk van God te wees, leef daar tog in die hart van die gelowige Afrikaner die geloof dat God wel hierdie volk tot 'n eie roeping verkies het - saam met ander én onderskeie van ander (5).

Treurnicht komt in zijn boek ook op het belang van taal- en letterkunde voor de versterking van wat als het eigene van de Afrikaner wordt beleefd, te spreken. Daarmee gaat Treurnicht in de geschiedenis terug naar de tijd, waarin de inzet voor erkenning van de eigen taal via eigen letterkundige werken als bijdrage tot politieke en sociale emancipatie werd beschouwd: de tijd van de Eerste en Tweede Afrikaanse Beweging. De hoogste prioriteit van deze bewegingen had de vertaling van de bijbel in het Afrikaans. Dit ideaal werd in 1930 verwezenlijkt.

Breyten Breytenbach en de bijbel.

Tot in de jaren zestig is het Afrikaans lezerspubliek georiënteerd gebleven op een letterkunde die eerder bevestigend dan kritisch vragend van aard was. In de toespraak die H.F. Verwoerd op 31 mei 1966 hield, trok deze premier van leer tegen een zijns inziens ongewenste vorm van

letterkunde en verlangde hij, namens de toevoorders, een literatuur, die zich in dienst van de verheerlijking van het Afrikaanse volk wilde stellen. De letterkunde was inmiddels haar eigen, uiterst productieve weg gegaan. De vernieuwing, door N.P. Van Wyk Louw in zijn essays voorbereid, vond haar eerste vertegenwoordigers in Etienne Leroux en André P. Brink. Eerstgenoemde heeft in zijn boeken *Sewe dae by die Silbersteins* en *Een vir Azazel* de Zuidafrikaanse samenleving een afstotelijk en toch herkenbaar spiegelbeeld voorgehouden. Objekt van Leroux' kritiek is het tot een myte vervormde beeld van de eigen Zuidafrikaanse samenleving, dat hij in de werkelijkheid van Zuid-Afrika signaleerde (6). Het Oude Testament speelt bij deze mytiserings-tendens van het eigene een grote rol. Dit komt bijvoorbeeld al in de titel *Een vir Azazel* tot uitdrukking, waarin de bijbelse tekst uit Leviticus 16, vs. 7 - 11 wordt geciteerd.

De afstand van de letterkunde ten opzichte van onaantastbare, op de bijbel georiënteerde religieuze waarden is in de Afrikaanse poëzie via de gedichten van de zogenaamde „Dertigers” en „Veertigers” steeds duidelijker geworden. Beschrijven we dit proces van toenemende twijfel in de literatuur tegenover vaste bijbelse interpretatiekaders van de eigen geschiedenis als sekularisatie, dan heeft deze ontwikkeling in het werk van Breytenbach een voorlopig eindpunt gevonden.

Voor Breytenbachs poëzie geldt in het algemeen, dat ze weerstanden biedt, drempels legt, die het begrijpen op grond van een vertrouwd begrippenkader in de weg staan. Het is een bijna ondoenlijke opgave, de inhoud van de gedichten van Breytenbach samen te vatten. Deze poëzie parafraseren lijkt onmogelijk, omdat hierin met alle mogelijke middelen wordt geprobeerd de communicatie tussen lezer en dichterlijk woord te dwarsbomen.

Nochtans is het mijn ervaring, dat ik bij het lezen steeds nieuwsgieriger word en ondanks de barrières - zoals het ontbreken van leestekens - doorlees.

Op grond van het voorafgaande lijkt mij het in Nederland vrij algemeen geaksepteerde beeld van de verzetsdichter Breytenbach een ongenueanceerde generalisering. Breytenbachs poëzie als drager van direkte kritiek op de verhoudingen binnen de Zuidafrikaanse samenleving te beschouwen, is een houding die voorbijziet aan de irritante moeilijkheidsgraad van deze poëzie. In het weerbarstigste karakter van deze poëzie ligt de kern van Breytenbachs kritiek op de Zuidafrikaanse samenleving: de taal wordt vreemd, onvertrouwd gemaakt, ze laat de aldus struikelende lezer nadenken over haar eigen vorm, over begrippen, die pasklaar gereed lagen en nu zo veranderd zijn, dat het lees- en denkproces zich steeds moet herhalen.

Het begrijpen van Breytenbachs poëzie berust dikwijls op schijn. Bepaalde taalelementen lijken de lezer toegang te bieden tot herkenbaarheid en logische ordening. Het betreft dan elementen, die naar de geografische realiteit van Zuid Afrika verwijzen. Voorbeelden hiervan zijn de gedichten *Die beloofde land* en *Die Lewe in die grond* uit de bundel *Skryt* (1972).

Een vergelijkbare funktie hebben herinneringen aan Afrikaanse volksliedjes zoals *ver in die wêreld kitty* uit *Die huis van die dowe* (1967), Zuidafrikaanse personen (7) en teksten uit de bijbel, die allemaal in Zuid-Afrika als algemeen bekend en herkenbaar kunnen worden verondersteld.

In haar dissertatie *Paradoks as poësie: 'n Ondersoek na enkele aspekte van die poësie van Breyten Breytenbach* (8) heeft Anna Maria van der Merwe op het verschijnsel gewezen dat fundamenteel lijkt te zijn voor de poëzie van Breytenbach. Met woorden worden in deze poëzie ei-

genschappen verbonden, die deze woorden in de taal als kommunikatiemiddel van alledag niet bezitten. Wat niet samenhoort, wordt samengevoegd. Aanvankelijke herkenning moet plaatsmaken voor de ervaring, dat het vertrouwde vreemd geworden is. Een voorbeeld van bijbels taalgebruik in een veranderde kontekst vormt de eerste strofe van het gedicht *Die bloed aan die deurposte* uit de bundel *Kouevuur* (1969):

*ou digter
kom
breek die ongesuurde brood
neem die water
dis jou maaltyd van verligting* (9).

Deze regels vormen een herinnering aan het laatste avondmaal van Kristus met zijn discipelen, terwijl de titel van het gedicht de gebeurtenissen rond de uittocht uit Egypte van het volk Israël in herinnering terugroept.

Een mogelijke reden voor deze vorm van taalgebruik vinden we in een gedicht uit de begin 1976 tijdens Breytenbachs gevangenschap geschreven en gepubliceerde bundel *Voetskrif*:

(TUISLAND KANAÄN)

*Ons, mense, staan immer paraat
om vroom die Bybel aan te haal en uit te lê
wanneer ons in waarheid klein ons klein
menslike hebsug, tekortkominge of vooroordele
tôé wil smeer;
so, byvoorbeeld, verduidelik ons maklik (al is ons
[heimlik óngemaklik),
om uit te wys dis nie óns skuld nie, en hoeka van
[Toeka al
so bedóél: „Hulle is Gamskinders, houtkappers en
en nagwaryers. . .” [waterputters
maar nou van naderby bekyk (Génesis 9)
was dit geen Gam wat vervloek is toe hy sy pa
se naaktheid gesien het nie (dié van Noag, heerlik
soos 'n hotnot op Saterdag) [dronk
maar Kanaän;
dieselfde Kanaän wat die vader was van
Sidon en Het en die Jebusiete en Amorie
en Girgasiëte en die Hewiëte en Arkiëte en Siniëte
en die Arwadiëte en Semariëte en Hamatiëte -
(let wel, niks van Kiewiëte of Bruin Afrikaners of
[Griekwas nie)*

nog dieselfde Kanaän wat daardie mooi stuk
 van valleie tussen heuwels toegestaan is, [wêreld
 die een van die melk en die heuning
 wat so spreekwoordelik geword het, so 'n be-
 des oogs en des vlees 'n nyd; [geerte
 en is dit dan nie juis dáár (hiér)
 waar ons nou so breed sit
 opgeblase van selfbelang en weelderige behae
 in die Beloofde Land nie?
 (of is hülle enigste tuisland dan tog die He-
 [mel? (10).

Dit gedicht signaleert een bepaalde toe-
 passing van de bijbel op de eigen Zuid-
 afrikaanse situatie. De in dit opstel aan de
 had van het boek van Andries Treurnicht
 genoemde zelfinterpretatie van de Afrika-
 ner wordt door de dichter vanuit een an-
 der perspektief benaderd. Voor de dichter
 ligt aan het gebruik van de bijbel de kwa-
 de opzet ten grondslag de persoonlijke
 schuld, het de „Gamskinders” aangeda-
 ne onrecht, in het licht van een plan Gods
 te zien. Door het beroep op de bijbel ver-
 andert het bewustzijn van schuld in de,
 volgens de dichter, valse zekerheid, de
 wil van God mede te realiseren, vroom te
 zijn. Tegenover deze uitleg stelt de dich-
 ter zijn manier van lezen, waarbij Kanaän
 wordt vervloekt. Dus niet de zo gemakke-
 lijk geëtiketteerde tegenpartij maar het
 eigen volk draagt de vloek Gods. Het
 nieuwe schema, waarbij de rollen van
 vervloekte bewoners en gezegende bewo-
 ners zijn omgekeerd, wordt in de slotregel
 van het gedicht afgezwakt, misschien
 zelfs geheel opgeheven. De nieuwe zeker-
 heid, die met de voorlaatste regel bereikt
 leek, wordt in de laatste regel openge-
 maakt. De laatste regel relativeert het
 schema ten gunste van een vraag. Een
 mogelijke uitleg van deze vraag is dat de
 met „hülle” aangeduide groep, de op
 grond van de bijbel als „Gamskinders”
 afgeschreven mensen, uiteindelijk niet in
 het schema van oude en nieuwe bezitters
 van Kanaän opgaan. Zij zouden de nieu-
 we bezitters van „daardie mooi stuk wê-
 reld van valleie tussen heuwels” zijn. De
 vraag suggereert de mogelijkheid dat

voor hen alleen een geheel ander „tuis-
 land” geldigheid bezit: „die Hemel”,
 waarin het niet om „melk” en „heuning”,
 maar om een goddelijke ordening van
 menselijke relaties gaat. Toch is ook dit
 slechts een interpretatie en niet de laatste
 uitlegmogelijkheid van de afsluitende
 regel van Breytenbachs gedicht (11).

In het geval van het besproken gedicht
 wordt de van de lezer verwachte reactie
 door het sprekende ik, altans voor een
 deel, gesuggereerd. Een traditionele, ge-
 ruststellende uitleg van de bijbelse ge-
 geschiedenis wordt zienderogen afgebro-
 ken, de posities worden verwisseld, het
 oorspronkelijke lezen wordt veranderd
 tot een onbevooroordeelde kennisname
 van wat er staat. Aan de oppervlakte
 speelt zich de omkering van bijbelse be-
 vestiging tot bijbelse onheilsprofetie af.
 In andere gedichten van Breytenbach,
 die in vroeger gepubliceerde bundels zijn
 opgenomen, wordt het omkeringsproces
 meer aan het denken van de lezer zelf
 overgelaten. In zijn boek *Poësie en Poli-
 tiek* heeft Ampie Coetzee het gedicht *Die
 lewe in die grond* uit *Skryt* mede vanuit
 dit aspekt geanalyseerd (12). De bijbelse
 elementen worden bij de lezer als bekend
 verondersteld. Herkenning van de ele-
 menten uit de psalmen en uit de berg-
 rede wordt door verwarring gevolgd, om-
 dat immers deze zaligsprekingen voor
 kinderen gelden, die in het kader van een
 rigoureuus politiek concept „vrek”, krepe-
 ren of gekrepeerd zijn. Zonder inzicht in
 de taal, die zelf of waarvan op z'n minst
 het gebruik hier ontmaskerd wordt, ont-
 gaat de lezer de afgrond, die zichtbaar
 wil worden tussen als hoogste waarheid
 beleden schriftuurlijke taal en menselijke
 werkelijkheid in de nieuwe vestigingsge-
 bieden.

Verwijzingen naar de bijbel zijn te vinden
 in vrijwel iedere bundel gedichten die
 Breytenbach schreef. In *bedreiging van
 die siekes* uit de bundel *Die ysterkoei*

moet sweet (1964) staat de volgende regel: *die siele van kranksinnige maar geslepe vrouens vaar in katte in* (13) en in het gedicht *Verslag* uit de zelfde bundel: *ek het ook hane gehoor kraai* (14). Het gedicht *Dood begin by die voete* verwijst duidelijk naar de bijbel:

*Dit behoort net 'n insluimer te wees
(maar hulle sê vir minstens 48 uur bly die bewus-
[syn
teen die toegestoomde vensters van die kopbeen
soos 'n vis in 'n mandjie [klop
of 'n ruimtereisiger in sy ruimtebuis buite
[beheer
of 'n jood onder 'n piramide van jode
of 'n kaffer(boetie) in 'n sel)
met 'n prikkeling van spelde wat in die sole begin.*

*Maar is dit?
Hierdie duiseligheid as die vloer wip
en 'n vlies van water oor die bome kom
en 'n ywerige hand die keel stywer omhels.
En watter klug, hierdie rondtas na verbeelding.*

*Die asters van laasweek is reeds weggevrot
op hulle stingels die groen are nou voos rubber-
Dit wat kletsende papegaaie was [pype;
is nou druipende verdorde pruike.*

*Die wit angeliere van eergister stink,
geknikte ou vrouens.
Die rooi rose van gister het reeds 'n dieper blos
afgebinde vuiste. [op die vel,*

*Mense sterf gewoonlik plat op hulle rûe
met die voete koud regop soos versteende hase
of botsels aan 'n tak
met 'n prikkeling van spelde wat in die sole begin.*

*My voete is my vyandig gesind en ek moet hulle
[paai
gewikkel in lappe, want ek is nog nie gereed nie
want ek moet nog leer hoe om te sterf
want ek moet nog besluit omtrent die wyse waarop
Want nou kyk ek deur 'n spieël in 'n raaisel
maar môre van aangesig tot aangesig (15).*

In het gedicht *breyten bid vir homself* wordt God met de volgende bede aangesproken: *Maar hou Pyn vér van My o Heer / Sodat ander dit mag dra* (16). In het gedicht *Nagmaal* wordt, verwijzend naar het Avondmaal gesproken van *'n kelk van lig* (17) en in *verwoesting, die wrak over die brandende doringbos* (18). Ook de bundel *Die huis van die dowe* bevat bijbelse

taalelementen. In het gedicht *ars poetica* komt de volgende strofe voor:

*want dan bly daar net woede, wanhoop en pyn
maar die sterkste hiervan is die pyn;
want as jy die pyn nie het nie
word jy 'n klinkende simbaal:
'n bok sonder baard ingelê in 'n blik
met al die oplossings op papier
in jou mond (19).*

Andere in dit kader interessante gedichten zijn *my kontrei* (20) en *vrede op eier (en in die mense 'n welbehae)* (21). Uit *Kouevuur* moet hier vooral het reeds genoemde gedicht *die bloed aan die deurposte* vermeld worden:

*ou digter
kom
breek die ongesuurde brood
neem die water
dis jou maaltyd van verligting
jy vra
wagter op die stad se mure
regter van die ongetelde ure
wanneer val die dag weer oop?*

*weet dan
iewers elders is dit altyd dag
net jy is blind
en die skaduwees wat ons wêreld verstop
is heuwels
is voëls*

*die krap bars uit sy pantser
laat die kanker uit jou blom
gooi jou siel oop
néém jou eie dood
want witter as sneeu nog witter
as die eerste dagbreek
sal jou bloed jou was*

*kom
wees paaslam
gee my jou afgestompte hand
buig
herkén die oplase swart roos
en sê
te hel met die hele ou kasarm
en sterf dan uit jou vrees uit
út*

*want digter
ek sal klippe oor jou maanbed pak
so wit soos verse
nog witter as die bakens van jou reis
dat die giftige skemerreën
nie jou bene verkleur nie
dat die voëls van die heuwels
nie aan jou wurms verstik*

ou digter
kom
smeer die bloed aan die deurposte
jou verlossing is op hand
wees bly

Voor de na *Kouevuur* verschenen bundels geldt dat ook zij mede uit vergelijkbare elementen zijn opgebouwd. Breytenbachs taalgebruik is, zoals uit de voorbeelden blijkt, ook verankerd in de taal van de bijbel. Hem staan, dankzij een opvoeding door bijbels georiënteerde ouders (23), woorden, namen, situaties uit het Oude, zowel als uit het Nieuwe Testament ter beschikking. Herinneringen aan de eigen jeugd zijn daarom tevens herinneringen aan de taal van de bijbel, die bij de opvoeding zo'n grote rol speelde (24). Maar dit taalgebruik bevat tevens immanente kritiek, die door de ingewijde begrepen dient te worden. Is het dikwijls uiterst moeilijk de samenhangende betekenis van de regels van een door Breytenbach geschreven gedicht te begripen, dan zijn de bijbelse verwijzingen hierop geen uitzondering. Zij zijn op herkenning gericht, waarop onmiddellijk desoriëntatie van de lezer volgt. Want het traditionele kader van uitleg en toepassing voldoet niet meer. De lezer wordt gedwongen dichterbij het papier te komen, om te proberen alsnog de onverenigbare betekenissen overzichtelijk in kaart te brengen. Daarbij kan zich de beweging voordoen, die Dorothee Sölle in haar boek *Realisation* beschrijft: de bijbelse begrippen worden van hun vanzelfsprekend-religieuze betekenis ontdaan, ze worden verplant in „onpassende” situaties, gevoelens, personen, die daardoor iets van het oorspronkelijke geheiligde karakter meekrijgen. Maar in de meeste gevallen vormen Breytenbachs bijbelse taalelementen toch een onderdeel van zijn vorm van kritiek op de samenleving: kritiek op taalgebruik, dat de werkelijkheid niet zichtbaarder maakt, op taalmekanismen die de „ware” werkelijkheid toedekken

en op tradities die onrecht versluieren. Of is Breytenbachs taalkritiek misschien nog ruimer te verstaan, als kritiek op het menselijk taalgebruik in het algemeen en niet alleen op de schijnbare kommunikatieve via het medium van het Afrikaans?

(1) Herman Meyer, *Das Zitat in der Erzählkunst*. Stuttgart, 2-1967, blz. 12v. Vgl. ook: F.J. van Inglen, *Het boek in het boek*. Assen, 1973.

(2) Göttingen, 2-1968 (Palaestra, Nr. 226).

(3) Darmstadt/Neuwied, 1973 (Sammlung Luchterhand, Nr. 124).

(4) Kaapstad, 1975.

(5) O.c., blz. 77.

(6) Vgl. Hans Ester, *Die groteske wêreld van „Een vir Azazel”*. In: *Standpunte 7* (1973), blz. 1-10.

(7) Het motto van *swart saad* (Uit: *Die huis van die dove*) verwijst bijv. naar N.P. Van Wyk Louw, de titel van *Die pragtige slagter* (Uit: *Kouevuur*) naar S.J. Pretorius.

(8) Proefschrift van januari 1975, geschreven onder leiding van Prof. André P. Brink. Grahamstad, 1975 [Mach.].

(9) In Breyten Breytenbach, *Het huis van de dove*. Amsterdam, 1976, blz. 276 [= eerste deel van het verzameld werk van B.].

(10) Doornfontein, Johannesburg, 1976, blz. 42.

(11) Mogelijk gaat het hier om een verwijzing naar het gedicht *Die wêreld is ons woning nie* van Totius. In dat geval zouden in de laatste regel de blanke Afrikaners bedoeld kunnen zijn.

(12) Johannesburg, 1976, blz. 95-103.

(13) Breytenbach, *Het huis van de dove*, blz. 22. Verwezen wordt naar Matth. 8,32.

(14) O.c., blz. 23. Vgl. Matth. 26,75.

(15) O.c., blz. 25v. De verwijzing uit de twee laatste regels is naar 1, Cor. 13,12.

(16) O.c., blz. 32. Vgl. Matth. 26,39.

(17) O.c., blz. 82.

(18) O.c., blz. 94. Zie bijv. Exod. 3,2.

(19) O.c., blz. 183. Verwezen wordt naar 1 Cor. 13,1.

(20) O.c., blz. 190.

(21) O.c., blz. 197.

(22) O.c., blz. 276v.

(23) Vgl. het gedicht *'n brief van hulle vakansie*, o.c., blz. 46v. Van belang is in dit verband ook de verklaring, die Breytenbach in november 1975 voor het Hooggerechthof van Zuid-Afrika aflegde.

(24) Vgl. *Babel/schrift 4* (mei 1975), dat geheel aan Breytenbach gewijd is. Adriaan van Dis noemt op blz. 24 het gebruik van bijbelteksten door Breytenbach: „Deze verwijzingen zijn voor hem pogingen om het contact met zijn jeugd te bewerkstelligen”.